

Laylo BAYMURADOVA,
Qarshi davlat universiteti Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: laylob@bk.ru

QarDU dotsenti M.B.Nizomova taqrizi asosida

ANALYSIS OF SPEECH ACTIVITY AND EXPRESSION OF SPEECH STRATEGY

Annotation

In world linguistics, special attention is paid to the analysis of the purpose of communication, effectiveness of speech, national-cultural characteristics of speech, communicative strategy for the purpose of communication, speech strategy, expressive methods of communicative tactics, and pragmatic tasks. From this point of view, studying them in a cross-linguistic comparative direction acquires important practical importance with the relevance of determining the linguistic and cultural features of communicative methods in each language, national means of expression, text and discourse pragmatics, and communication strategy related to the psycho-emotional impact of speech events in the language.

Key words: communication in linguistics, effectiveness of speech, national-cultural characteristics of speech, communicative strategy aimed at the purpose of communication, speech strategy, methods of expression of communicative tactics, analysis of pragmatic tasks.

NUTQIY FAOLIYAT TAHLILI VA NUTQIY STRATEGIYA IFODASI

Annotatsiya

Jahon tilshunosligida muloqot maqsadi, nutqning ta'sirchanligi, nutqning milliy-madaniy xususiyatlari, muloqot maqsadidan ko'zlangan kommunikativ strategiya, nutq strategiyasi, kommunikativ taktikalarning ifodalanish usullari, pragmatik vazifalari tahliliga alohida e'tibor qaratiladi. Shu nuqtai nazardan ularni tillararo qiyosiy yo'nalishda o'rganish tilda nutqiy hodisalar psixosotsional ta'sirchanligiga taalluqli milliy ifoda vositalari, matn va diskurs pragmatikasi va muloqot strategiyasi har bir tildagi kommunikativ usullarning lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlashning dolzarbligi bilan muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: tilshunosligida muloqot, nutqning ta'sirchanligi, nutqning milliy-madaniy xususiyatlari, muloqot maqsadidan ko'zlangan kommunikativ strategiya, nutq strategiyasi, kommunikativ taktikalarning ifodalanish usullari, pragmatik vazifalari tahlili.

АНАЛИЗ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ВЫРАЖЕНИЕ РЕЧЕВОЙ СТРАТЕГИИ

Аннотация

В мировой лингвистике особое внимание уделяется анализу цели общения, эффективности речи, национально-культурных особенностей речи, коммуникативной стратегии с целью общения, речевой стратегии, экспрессивных способов коммуникативной тактики, прагматических задач. С этой точки зрения их изучение в межкультурном сравнительном направлении приобретает важное практическое значение с актуальностью определения лингвокультурологических особенностей коммуникативных способов в каждом языке, национальных выразительных средств, прагматики текста и дискурса, стратегии общения, связанных с ним. к психоэмоциональному воздействию речевых событий на языке.

Ключевые слова: общение в лингвистике, эффективность речи, национально-культурные особенности речи, коммуникативная стратегия, направленная на цель общения, речевая стратегия, способы выражения коммуникативной тактики, анализ прагматических задач.

Kirish. Til semiotik sistema sifatida baholansa-da, uning bosh maqsadi ma'lumot yetkazish va muloqot qilish sanaladi. Aynan muloqot kishilar o'rtasidagi munosabatni ta'minlovchi, jamiyatni faollashtiruvchi vosita sifatida amal qiladi. E.Koseriu til o'z vazifasiga ega hodisalar turkumiga tegishli, degan g'oyani takomillashtirgan holda "til – sistema ekanligi uchun emas, balki, ma'lum maqsadlarni amalga oshirish uchun bajaradigan o'z vazifasiga ega sistema sanaladi"[1] degan fikrni ilgari suradi. O'z navbatida til va nutq masalasiga ham oydinlik kiritib o'tish muhim sanaladi. Til muloqot jarayonida birgina muloqotni ta'minlab qolmasdan, axborot yetkazuvchi, insonlarning ichki va tashqi emotsiyalarini namoyish etuvchi, inson psixologiyasini verbal ko'rinishini ta'minlovchi, muloqotchilarning dinamik xarakterdagi o'zaro munosabatni ko'rsatuvchi kabi vazifalarni bajaradi. Shu bilan birga til muloqot ishtirokchilariga emotsional, psixologik ta'sir o'tkazuvchi kuchli vosita sifatida ham baholanadi. Til resurslari nafaqat muayyan vaziyatni tasvirlabgina qolmay, balki so'zlovchi va tinglovchi uchun zarur bo'lgan olam to'g'risidagi ma'lumotlarni yetkazish, vaziyatni idrok etish, vaziyatni boshqarish, uning ijobiy yoki salbiy baholanishini ta'minlash imkonini beradigan asosiy qurol sanaladi. Tildan bu usulda foydalanish kommunikativ strategiya tushunchasi yordamida amalga oshiriladi. Ilmiy adabiyotlardagi turli xil kontekst va ma'nolarda keng qo'llaniladigan "strategiya" tushunchasi nutq faoliyatining kognitiv qismi bilan kerakli semantik va mazmunli ma'lumotlarni tanlash va filtrlashdagi aqliy

operatsiyalar yordamida amalga oshiriladigan freym shakllanishi bilan bog'liq[2]. Kommunikativ strategiya maxsus tadqiqotlarda "so'zlovchining sherigi harakatlari borasida yetarli ma'lumot bo'lmagan sharoitda optimal kommunikativ vazifalarni hal qilishga qaratilgan muloqotning kognitiv rejasi"[3] sifatida izohlar beriladi. Kommunikativ strategiyani ehtimoliy ma'lumotlarga asoslanilgan holda til vositalaridan vazifani yechish uchun samarali foydalanish usuli sifatida baholash mumkin. Muloqot jarayonida ishtirokchilar o'zaro munosabatlar tengligini ta'minlash uchun kommunikativ maqsadga mos keladigan harakatlar rejasini tuzadilar va ushbu rejani amalga oshirish imkonini beradigan lisoniy vositalarni tanlaydilar. Kommunikativ maqsad ifodasi ikki yo'sinda kechishi ma'lum. Bularning biri intensiyani yashirin ifodasi bo'lsa, ikkinchisi fikrni ochiq izhor qilishdir[2]. Odatda, ma'lum kommunikativ maqsadga erishish uchun adresant oldindan muloqot, suhbat kechimini ta'minlovchi asosiy lisoniy vositalardan foydalanish, fikrlarini bayon etish usullarini rejalashtiradi. Ba'zi hollarda (to'g'ridan to'g'ri maqsadga qarab) suhbatni rivojlantirishning asosiy variantlarini emas, balki o'ziga xos kommunikativ xarakterlarni ham e'tiborga olish juda muhim sanaladi. Bu esa muloqot qurilishining strategiyasi vazifasini bajaradi. Mazkur vaziyatlarda, bir yoki bir necha muloqot strategiyasini tanlash imkoni yuzaga keladi. Kommunikativ strategiya alohida nutq taktikasi va kommunikativ harakatlarga aylanadi. Nutqning taktikasi doirasida muloqot strategiyasini amalga oshirishga qaratilgan bir yoki bir nechta

xarakterlarda o'z aksini topadi. Ko'rinadiki, har qanday muloqot o'z vazifasiga ko'ra "strategik ahamiyatga ega"[3], chunki, shaxslar tomonidan quriladigan muloqot ma'lum maqsad asosida olib boriladi. Maqsad kommunikativ hatti-harakatlar vositasida ko'zlanilgan rejaning amalga oshirish hisoblanadi. Ko'zlanilgan maqsad asosida tilning ifoda birliklari tanlanadi hamda ma'lum strukturaga solinadi. Shunday qilib, zamonaviy tilshunoslikda kommunikativ strategiyani aniqlashda turlicha yondashuvlar, ularning tasnifidagi xilma-xillikni kuzatish mumkin. Shuning uchun ham kommunikativ strategiya nutq faoliyati va ijtimoiy faoliyatning barcha sohalariga aloqador hodisa sanaladi. Shuningdek, muloqot kommunikativ jarayonning samarali kechimi, muloqotdoshga ta'sir doirasi, mavjud shart-sharoitga bog'liqligi, vaziyat taqozosi nuqtai nazaridan ham strategik ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Muloqot jarayonida qo'llaniladigan kommunikativ strategiya muloqot vositalarining barcha sathlarini qamrab oladi. Jumladan, muloqotning formal kechimi, muloqot mazmuni, muloqotdoshlarning ijtimoiy statusi, kognitiv-psixologik omillar, tildagi semantik-pragmatik vositalar, muloqot vaziyati kabilar kommunikativ strategiyani belgilaydi. Muloqot strategiyasi, o'z navbatida, nutqiy strategiyani yuzaga keltiradi. Nutqiy strategiya muloqotdoshlar tomonidan qo'llaniladigan til birliklarining pragmatik, stilistik, semantik tanlovi hisoblanadi. Muloqotning pragmatik mazmuni, muloqot jarayonida nutqiy strategiya nazariyasiga bag'ishlangan aksariyat ishlarda[4] nutq va kommunikativ strategiya tushunchalari alohida hodisa ekanligiga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, mazkur tushunchalarni sinonim sifatida baholagan ishlarga ham[5] guvohi bo'lishimiz mumkin. Fikrimizcha, mazkur tushunchalarning ifoda usuli, vaziyatga aloqadorligi, ifodalanish jarayonini e'tiborga olgan holda alohida talqin qilish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Chunki, muloqot jarayoni juda keng qamrovli bo'lib, u og'zaki muloqotning turli aspektlari bilan bir qatorda og'zaki bo'lmagan vositalardan foydalanishni qamrab oladi. Ma'lumki, kommunikativ strategiyada nutq qurilmalari tuzilishi, pragmatik mazmun, paralingvistik vositalardan ma'lum tinglovchi yoki tinglovchilarga ta'sir ko'rsatishda, muloqot kechimini ta'minlashda, muloqot maqsadini yoritishda, muloqot maqsadini amalga oshirishda foydalaniladi. Nutq strategiyasida esa til tizimidan foydalanish keng auditoriyaga qaratiladi. Lekin, nutq vaziyati "kommunikativ strategiya" hamda "nutq strategiyasi" borasidagi farqlanishni yo'qqa chiqarishi mumkin. Chunki, nutq vaziyati ular o'rtasidagi fundamental farqni yuzaga keltirmasligi mumkin. Shuning uchun ham nutq vaziyati bilan bog'liq tarzda yuzaga keladigan hollarda har ikkala atamaning ham qo'llanilishini hisobga olgan holdagina ushbu terminlarni sinonimlar sifatida baholash mumkin.

Sh. Safarov ta'kidlashicha, muloqot maqsadi oddiygina axborot almashish bilan chegaralanib qolmaydi, axborot uzatishdan «hamkor»ga ta'sir o'tkazish, uni biror narsaga ishonirish, bo'ysundirish, harakatga undash maqsadi kutiladi[6]. Bu jarayon kommunikativ maqsadni qo'yilishini yuzaga keltiradi. Kommunikativ maqsadning qo'yilish darajasiga ko'ra aniq, xususiy va umumiy kommunikativ maqsadlarni amalga oshirish nuqtai nazaridan kommunikativ strategiya umumiy va xususiy turlarga ajratiladi. Taniqli tilshunos T. van Deyk nutqiy strategiyaning xususiy turini nutqiy harakatlar ketma-ketligida til birliklarini funksional qo'llash va bu orqali maqsadli nutqiy yurishni amalga oshirish sifatida baholaydi[7]. Nutqiy strategiya kommunikativ strategiyadan muloqot jarayonida til vositalari tanlovini samarali qo'llash bilan ham farqlanadi.

Kommunikativ strategiya, o'z navbatida, kommunikativ taktika turini ham qamrab oladi. Kommunikativ taktika muloqot jarayonining kichik kechimida nutq vositalaridan unumli foydalanish bilan bog'liq bo'lib, ma'lum maqsadni amalga oshirish sanaladi. Kommunikativ strategiya esa muloqot kechimini oldindan tuzishga yo'naltirilgan umumiy maqsadli hatti-harakatlar hisoblanadi. Kommunikativ taktika kommunikativ strategiyani amalga oshirishda qo'llaniladigan til birliklari jamlanmasidan nutqiy ta'sir etish vositasi sifatida foydalanish usuli, deb baholash ham mumkin. Boshqa so'z bilan aytganda, muloqotdoshga maqsadli ta'sir etishning nutqiy modelidir. Strategik mo'ljal esa nutqiy kechimni belgilovchi til vositalari va

usullarini aniqlash uchun xizmat qiladi. Shuning uchun ham nutqiy strategiya va taktika bir – biri bilan chambarchas bog'liq holda amal qiladi[8].

M.L. Makarovning ta'kidlashicha, kommunikativ strategiya har qanday kommunikativ jarayondagi pragmatik modelning markazini tashkil qiladi. Shunday ekan, muloqot mazmunining pragmatik voqelanishi ma'lum strategiyalar asosida quriladi. Strategiyaning pragmatik sharoitda amalga oshirilishi tildagi kognitiv va semantik ifodasiga bog'liq bo'ladi. Bu esa kommunikativ strategiyaning pragmatik voqelanishida kommunikativ strategiyaning mohiyatini aniqlash uchun xizmat qiladi. M.L. Makarov kommunikativ strategiyaning mohiyatini belgilovchi ikkita mulohazani keltirib o'tadi: kommunikativ strategiya "so'zlovchining til vositalari va nutqiy harakatlari asosida quriladigan qarorlari ifodasining ketma-ketligi" sifatida belgilansa, boshqa tomonlama "muloqot kechimida qo'llaniladigan til vositalarining samarali amalga oshirilishidir"[9]. Demak, so'zlovchi muloqot maqsadiga erishish uchun o'ziga eng maqbul bo'lgan til vositalaridan foydalanadi, hamda u tomonidan qo'llaniladigan har bir ibora, so'z, nutq birligi ma'lum vazifani bajaradi. Bu kabi maqsadli jarayon inson ongidagi ma'lum operatsiyalar yordamida amalga oshiriladi. Shuning uchun ham, kommunikativ strategiyani kognitiv hodisa sifatida tan olish talab etiladi. Bunda nutq maqsadi, nutq kechimi, til vositalari tanlovi bir-biriga mos tarzda quriladi. Mazkur jarayon shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni belgilashda, maqsadli rejalarini hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shaxslararo maqsadli masalalarni hal etishda til va nutq vositalaridan samarali foydalanish talab etiladi. Mazkur hodisalarni amalga oshirish jarayoni nutq strategiyasi atamasi bilan ma'lum. T. Van Deyk tavsificha, strategiya maqsadga erishishda qo'llaniladigan nutqiy vositalarning mental ifodasi bo'lib, muloqot jarayonida yuzaga keladigan alternativlardan unumli foydalanishdir[7].

Kommunikativ strategiya tushunchasining muomalaga kiritilishi muloqot jarayoniga aloqador bo'lgan barcha, kommunikativ maqsad, kommunikativ intensiya, kommunikativ taktika, kommunikativ istiqbol, kommunikativ tajriba, kommunikativ kompetensiya kabi tushunchalarni farqlash va mazkur tushunchalarga murojaat qilishni talab qiladi[11]. Ushbu tushunchalarning izohi borasidagi qarashlar bir-biridan farq qiladi va ularni belgilashda aniq to'xtamga kelinmagan. Jumladan, Ye.V. Klyuev mazkur tushunchalarni ikki guruhga ajratib tahlil qilishni taklif etadi: kommunikativ strategiyani tashkil etuvchi va kommunikativ taktikani tashkil etuvchi. Kommunikativ strategiya muloqot maqsadiga erishishga yo'naltirilgan oldindan rejalashtirilgan nazariy yurishlar va shu jarayonda amalga oshiriladigan kommunikativ aktlar nazarda tutilsa, kommunikativ taktika haqqoniy nutq muloqoti kechimida amaliy yurishlardan foydalanish tushuniladi. Muallif, kommunikativ intensiya shaxsga tegishli bo'lib, kommunikativ strategiyani harakatga keltiruvchi tushuncha sifatida ta'riflaydi. Kommunikativ maqsad esa kommunikativ aktga yo'naltirilgan strategik reja natijasi, deb izohlanadi. U kommunikativ kompetensiya tushunchasini kommunikativ strategiyani faollashtiruvchi ma'lum shaxs yoki guruhga xos bo'lgan hodisa sifatida baholaydi. Ye.V. Klyuev ta'kidlagan tushunchalar tarkibiga kommunikativ topshiriq hodisasini ham kiritadi. Muallif kommunikativ topshiriq kommunikativ maqsadni harakatga keltiruvchi amaliy taktik yurish[12], degan izohni keltirib o'tadi.

Ta'kidlab o'tish joizki, nutqiy strategiya va nutqiy maqsad alohida tushunchalar bo'lish bilan bir qatorda, ular o'zaro bog'liq tarzda amal qiladi. Jumladan, nutqiy maqsad strategik hamda taktik maqsadlardan tashkil topgan bo'ladi. Nutqiy strategik maqsad butun nutq vaziyatini qamrab olsa, taktik maqsad nutq vaziyatida alohida nutqiy yurishlarni amalga oshirish bilan maqsadga erishish sanaladi. Muloqot – maqsadli faoliyat va bu faoliyat doirasida bajariladigan har bir harakat ham o'z maqsadi, intensiyasiga ega[6] sanaladi.

Kommunikativ strategiya biror masalani amalga oshirish uchun sahna ko'rinishi tarzida ham qurilishiga qiyoslash mumkin. Bunda, maqsad va nutq harakatlari ketma-ketligi oldindan tuziladi hamda adresatning nutqiy va psixo-emotsional harakatlari taxminiy ishlab chiqiladi. Nutqiy vaziyat adresant tomonidan boshqariladi. Mazkur jarayon ijtimoiy, siyosiy, kundalik hayotiy,

kommunikativ, iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni hal qilishda keng qo'llaniladi. Unda qo'llaniladigan nutqiy tuzilmalar, foydalaniladigan til birliklar tanlovi oldindan tuzib chiqiladi. O'z navbatida, kommunikativ strategiya ijtimoiy faoliyatning barcha qatlamlarida keng qo'llanilishi barobarida, u lingvomadaniy asoslarga ham ega. Shuning uchun ham kommunikativ strategiya bilan bog'liq tadqiqotlar alohida tillar yoki qiyosiy tipologik miqyosida amalga oshirilganligini guvohi bo'lishimiz mumkin. Jumladan, O.I. Issers "Коммуникативные стратегии и тактики русской речи"[3] ishida rus lingvomadaniyatiga xos bo'lgan nutqiy strategiya va taktikalarni tahlil qiladi. O'z navbatida, muallif kommunikativ strategiyaning umumiy va xususiy tomonlarini ham yoritib beradi. O.I. Issersning ta'kidlashicha, nutqiy strategiyaning samarali kechimi ijtimoiy hamkorlikning natijasi yoki oqibatlar bilan belgilanadi. Bunda, olingan natija maqsadli, rejali bo'lishi muhim ahamiyat kasb etmaydi[3]. Nutqiy strategiyaning asosini tashkil qiluvchi omillar sifatida so'zlovchi va shuningdek adresatning maqsadli hatti-harakatlari hamda ma'lum vaziyatda kerakli yo'lni tuta bilish imkoniyatlari, vaziyatga moslashishi, nutqiy ifodani vaziyatga mos kechimda davom ettirish kabilar tashkil qiladi.

Xulosa. Kommunikativ va nutqiy strategiya borasida amalga oshirilgan nazariy manbalar asosida, ishimiz badiiy adabiyotlardan olingan misollar tahlili bilan bog'liqligi sabab,

nutqiy va kommunikativ strategiyaga oid tadqiqotimizni quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirishni joiz deb topdik: kommunikativ strategiyani tashkil qiluvchi til va nutqiy birliklar tahlili; nutqiy strategiyani tashkil qiluvchi va amalga oshiruvchi lisoniy vositalar doirasida tahlilni olib borish; nutqiy strategiyani kognitiv modellashtirish orqali muloqotdoshlarning maqsad va vazifalarini aniqlash, nutq kechimini tahlil qilish; muloqot maqsadi natijasiga erishilishda lisoniy birliklarning samarali qo'llanilishi; nutqiy strategiyani amalga oshirilishida semantik tarkibning voqelanishi; muloqot kechimini muvaffaqiyatini ta'minlovchi pragmatik hodisalarning samarali ishtiroki; muloqotdoshlarning psixo-emotsional vaziyatida nutqiy strategiyaning unumli qo'llanilishi; so'zlovchi va tinglovchining nutq vaziyatidagi taktik ifoda usullari; nutqiy strategiyani amalga oshirishda ritorik, sintaktik strategiyalardan foydalanish usullari va imkoniyatlari; nutqiy strategiyani amalga oshirishda mavzuni o'zgarish strategiyasidan samarali foydalanish jihatlari. Umuman olganda, kommunikativ strategiyani adresant tomonidan aniq maqsadni amalga oshirishda ishlatiladigan hamda muloqot jarayonida muloqotdoshga yo'naltirilgan verbal va noverbal hatti-harakatlarning kombinatsiyasi sifatida nazarda tutamiz. Boshqa tomondan esa, bu puxta ishlangan, muvaffaqiyatni ta'minlaydigan, muloqotdosh fikri va muloqot jarayonini mohirlik bilan boshqaradigan kommunikativ taktikalar majmui sanaladi.

ADABIYOTLAR

1. Косериу Э., "Синхрония, диахрония и история: Проблема языкового изменения" Серия: Лингвистическое наследие XX века. – Пер. с исп. Изд. 3., 2010. – С. 156.
2. Сафаров Ш. Лингвистика дискурса, 2018. – С. 209
3. Иссерс, О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи, 2008. – С. 263.
4. Астафурова Т. Н., Стратегии коммуникативного поведения в профессионально-значимых ситуациях межкультурного общения: Лингвистический и дидактический аспекты: диссертация - Москва, 1997. – С. 24. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. М., 2001. – С. 45. 3. Белова А. Д. Лингвистические аспекты аргументации: Лингвистика. Теория коммуникации. Английский язык / А. Д. Белова . – 2-е изд. – К.: Логос, 2003. – С. 34.
5. Димова Г.В. Основные стратегии французского университетского педагогического дискурса: дисс. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.05-Иркутск, 2004. – С. 43.
6. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Т. - 2008. –Б. 58.
7. Т. А. ван Дейк, Язык. Познание. Коммуникация - Москва: Прогресс, 1989. – С. 274.
8. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция рече-поведенческих тактик. – М., 1999. – С. 84.
9. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. М., 2003. – С. 200.
10. Teun A. Van Dijk, Strategies of Discourse Comprehension. - New York: Academic Press – 1983. – P. 89.
11. Григорьева, В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты: монография / В.С. Григорьева. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. – С. 88.
12. Клюев, Е.В. Речевая коммуникация : учеб. пособие / Е.В. Клюев. – М. : ПРИОР, 1998. – С. 10.
13. Людерс Т. М. Актуальные тенденции объективизации регулятивных стратегий и тактик в англо и немецкоязычном публицистическом дискурсе Новосибирск: СибАК, 2011. – С. 23 – 33.